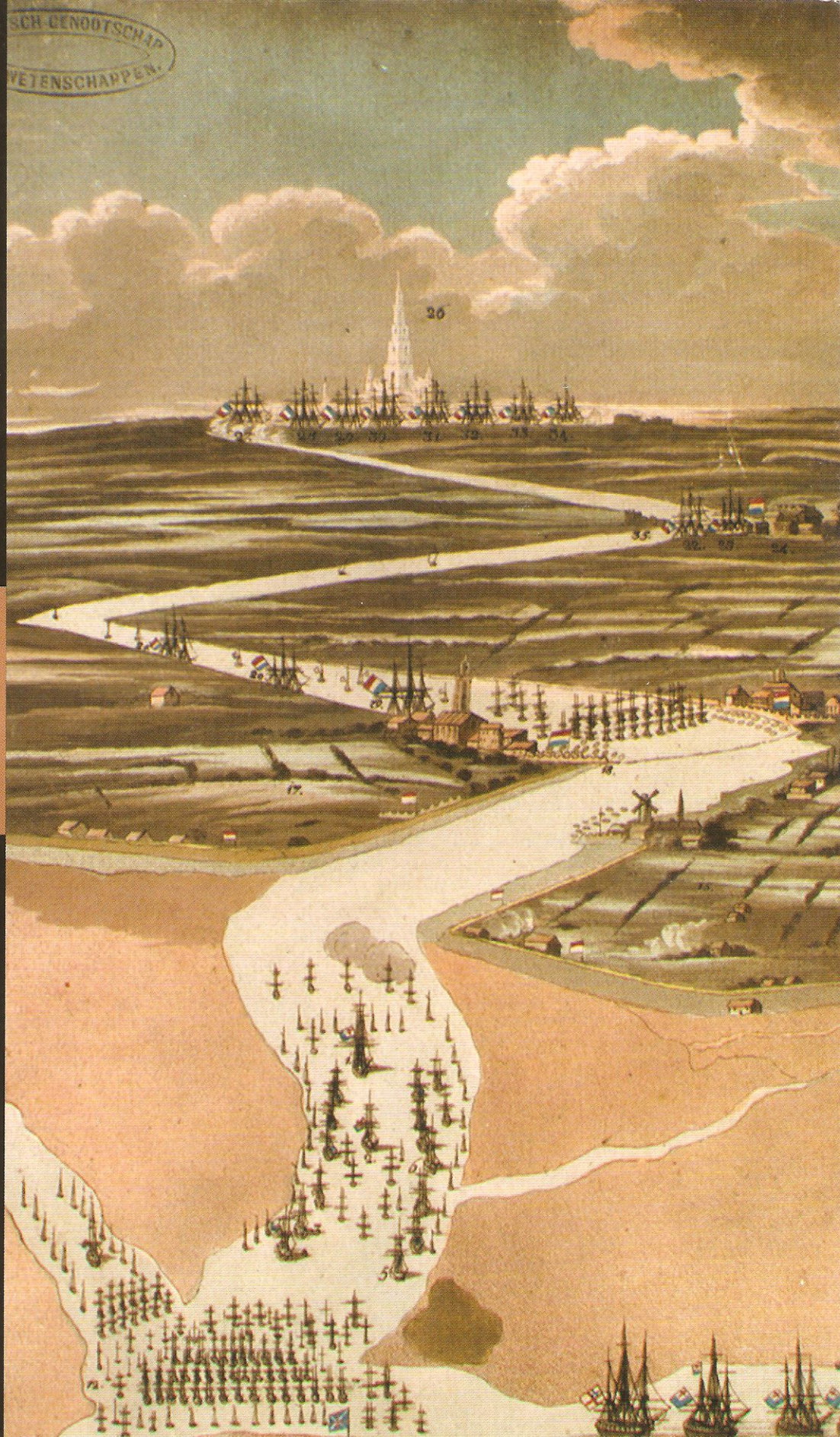

Zeeland 13.2

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Op zoek naar
Sinte Philipslandt

De zaak Walcheren
in het Lagerhuis

Jan Frederik Schütz

Verdronken dorpen in Zeeland (2).

Op zoek naar Sinte Philipslandt.

Archeologisch onderzoek in het kader van het project Verdronken Dorpen¹

R.M. van Dierendonck
is als provinciaal archeoloog van Zeeland
werkzaam bij de Stichting Cultureel
Erfgoed Zeeland (SCEZ) te Middelburg.

m.m.v. H. Hendrikse,
bij de SCEZ werkzaam als beheerder
van het Provinciaal Archeologisch Depot.

Zoals inmiddels bij velen bekend vormt het fenomeen van verdronken dorpen een belangrijk onderdeel van de Zeeuwse archeologie. Misschien wel het belangrijkste exportartikel van Zeeland op archeologisch gebied.² De belangstelling voor deze historisch en archeologisch interessante resten is de laatste tijd niet alleen meer beperkt tot die van professionele en amateur-archeologen; ook diverse publicisten en politiek en bestuurlijk Zeeland, onder aanvoering van de Commissaris van de Koningin, hebben er met enthousiasme kennis van genomen. Bij het provinciale bestuur heeft dit geleid tot het verlenen van een opdracht aan de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) voor het opzetten van een project over dit onderwerp.³ Een door de SCEZ opgesteld projectplan 'Verdronken Dorpen, *geinundeert en wegh-gespoelt*' is door de Provincie Zeeland in 2002 goedgekeurd en de eerste ferme stappen in de uitvoering van het project zijn reeds gezet.

In dit artikel wordt eerst ingegaan op de inhoud van het bovengenoemde project. Hierbij wordt met name aandacht besteed aan de door de SCEZ te hanteren algemene wijzen van zowel archeologisch als historisch onderzoek en verzameling van gegevens. Als voorbeeld wordt vervolgens een eerste presentatie gegeven van de resultaten van recent onderzoek naar een van de Zeeuwse verdronken dorpen, Sinte Philipslandt.

Project 'Verdronken Dorpen, *geinundeert en wegh-gespoelt*'

Het project heeft als belangrijkste doelstelling de oprichting van een monument voor de verdronken dorpen in Zeeland. Daarnaast maken o.a. de publicatie van een dit jaar te verschijnen populair-wetenschappelijk boek en artikelen als dit over het onderwerp, het ontwikkelen en realiseren van permanente presentaties in musea, oudheidkamers en informatiecentra, het ontwikkelen en realiseren van een of meer tijdelijke exposities en de ontwikkeling van educatieve zaken, zoals lesbrieven ten behoeve van het onderwijs deel uit van het projectplan. Ook tijdelijke en eenmalige activiteiten op cultureel gebied, zoals toneelstukken, informatievoorziening via de media en lezingen staan in het plan vermeld. De basis voor al deze activiteiten wordt natuurlijk gevormd door de kennis waarover we op dit moment beschikken aangaande de verdronken dorpen in Zeeland. Onderzoek bij de SCEZ heeft recentelijk geleid tot een drietal artikelen die aan dit onderwerp gewijd zijn.⁴ Hetzelfde onderzoek heeft echter ook uitgewezen dat nog een enorme hoeveelheid kennis ontbreekt, en dat verder onderzoek uitermate noodzakelijk is. In het kader van het project is dan ook onderzoek aan en documentatie van nieuwe gegevens voorzien. Voorzien is eveneens dat dit onderzoek het langst lopende onderdeel zal vormen van het project, en dat het, gezien het karakter van het onderzoek, de tijdsduur van het eigenlijke project vele malen zal overschrijden. In feite zal het uit te voeren onderzoek op dit gebied als een permanent doorlopend project van de SCEZ beschouwd worden.

Archeologische gegevens van de verdronken dorpen

Uitgaande van het criterium dat onder een verdronken dorp wordt verstaan 'een kerkdorp dat als gevolg van vloed(en) of inundatie is verwoest of verlaten' zijn door historisch en archeologisch onderzoek in Zeeland tot nu toe 115 verdronken dorpen geselecteerd, die geleid hebben tot de publicatie van een eerste kaart in 2001.⁵ Van een

deel van deze verdrinken dorpen is echter de exacte locatie niet bekend. Ze zijn alleen bekend van geschreven bronnen en oude kaarten. Resten ervan zijn tot op heden nog niet teruggevonden en van sommige zullen deze resten nooit meer teruggevonden worden omdat ze geheel en al verzwolven zijn door de zee en nu in diep water liggen. Van ca. 45 van deze dorpen zijn archeologische resten wel bekend. Deze resten zijn vaak bij toeval te voorschijn gekomen bij graafwerkzaamheden en dankzij de melding van attente amateur-archeologen en geïnteresseerden globaal vastgelegd. Gegevens ervan zijn zowel in het Zeeuws Archeologisch Archief bij de SCEZ als in de nationale archeologische database ARCHIS bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgenomen. Nadere bestudering van deze gegevens, in een aantal gevallen aangevuld met veldonderzoek met boringen, heeft er vervolgens toe geleid dat 23 van de archeologische vindplaatsen een waardering hebben gekregen en daarmee opgenomen zijn op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) van Zeeland. Ze zijn dan geheel, maar vaker gedeeltelijk, aangegeven als een terrein van een bepaalde archeologische waarde of betekenis. Van alle verdrinken dorpen in Zeeland is er slechts één terrein aangewezen als beschermd archeologisch monument. Dit betreft de resten van het dorp Valkenisse, door archeologisch en archivalisch onderzoek het best bekende verdrinken dorp van Zeeland en Nederland, en zijn directe omgeving, gelegen bij Waarde in de gemeente Reimerswaal.⁶ De resten van dit dorp zijn zelfs door fysieke maatregelen actief beschermd. Door de aanleg van twee strekdammen zijn de tot 2003 zichtbare resten ervan met een dikke sliblaag bedekt.⁷

Nieuw onderzoek in het kader van het project

Doel van het onderzoek is het verzamelen en vastleggen van alle mogelijke gegevens van verdrinken dorpen in Zeeland om te komen tot een op het onderwerp gerichte database. Dit gegevensbestand kan aanleiding geven tot meer en meer diepgaand wetenschappelijk onderzoek en uitbreiding en aanvulling van de bestaande instrumenten voor archeologisch beleid van gemeenten, provincie en het Rijk. Het nieuwe onderzoek dat in het kader van het project verricht zal worden zal gericht zijn op het verzamelen van nieuwe informatie over verdrinken dorpen, o.a. met betrekking tot de ligging en omvang van de dorpen en de aard en waarde van de aanwezige sporen.

Een deel van het onderzoek zal bestaan uit het bestuderen van historische geschreven bronnen en oude kaarten. Enerzijds zal dit dienen om de ligging van nog niet getraceerde verdrinken dorpen te bepalen, anderzijds om nauwkeuriger informatie te krijgen over de exacte ligging van meer dan de helft van de nu bekende verdrinken dorpen waarvan de plaatsbepaling nog maar bij benadering bekend is. De bronnen zullen echter vooral informatie kunnen geven over de geschiedenis van een dorp en zijn bewoners, noodzakelijke informatie die uit archeologisch onderzoek niet zo gemakkelijk af te leiden is. Voor dergelijk historisch onderzoek is de steun van (amateur-) historici onontbeerlijk.

Een klein deel van het archeologisch onderzoek zal bestaan uit het bestuderen van luchtfoto's, o.a. van de Royal Air Force uit de Tweede Wereldoorlog, op zoek naar aanwijzingen voor archeologische resten in de bodem op locaties waar verdrinken dorpen vermoed worden. Landelijk is de Stichting CAIRN bezig om de collectie RAF-luchtfoto's te behouden en toegankelijk te maken. Blijkens een kort vooronderzoek zijn er resten van verdrinken dorpen zichtbaar op een aantal van deze foto's.

Veldonderzoek

Het merendeel van het archeologisch veldonderzoek zal door de SCEZ op verschillende manieren uitgevoerd worden. Het zal voornamelijk bestaan uit verkennend onderzoek door middel van boringen en veldkartering. Bij deze vorm van onderzoek wordt met name ondersteuning en hulp gevraagd van amateur-archeologen. Het uit te voeren veldonderzoek zal gericht zijn op de volgende aspecten:

- Het begrenzen en waarden van AMK-terreinen van verdrinken dorpen die op de AMK staan aangegeven als terreinen van archeologische betekenis. Deze terreinen worden op dit moment door de SCEZ in opdracht van de Provincie Zeeland onderzocht in het project Waardering van terreinen van Archeologische Betekenis, zodat deze terreinen met een begrenzing en een waardebeoordeling op de AMK opgenomen kunnen worden, dan wel van de AMK afgevoerd kunnen worden. Een voorbeeld hiervan is het terrein waarin de resten van Sint Katherijnekerke, ten noorden van Borssele, vermoed worden;
- Het nader begrenzen van AMK-terreinen van verdrinken dorpen, waarvan slechts een deel

(kerkfundering, kerkhof, etc.) op de AMK staat, zoals Moggershil op Tholen en Sint Nicolaas in Varne in West-Zeeuws-Vlaanderen;

- Het begrenzen en waarderen van bekende ARCHIS-vindplaatsen van verdrinken dorpen, zodat deze vindplaatsen met een waardebeoordeling op de AMK opgenomen kunnen worden. De eerste vindplaats die in de nabije toekomst op die manier onderzocht zal worden is de locatie van Aendijcke, bij Zaamslag⁸;
- Het inventariseren van terreinen waarin resten van verdrinken dorpen vermoed worden op grond van het historisch en luchtfoto-onderzoek. Bij het aantreffen van resten zullen deze worden begrensd en gewaardeerd voor opname op de AMK;
- Het inventariseren van terreinen die bij toeval ontdekt worden, de omvang van de aanwezige resten daarvan te begrenzen en te waarderen voor de AMK. Door toevalligvondsten beschikken we op dit moment over nieuwe gegevens voor de ligging van vermoedelijk Koudekerke in West-Zeeuws-Vlaanderen, Vinninghen op Zuid-Beveland en Nieuw-Hamerstede/Edekinge op Noord-Beveland;
- Het verzamelen van verdere archeologische gegevens uit bekende verdrinken dorpen die vooral vanwege natuurlijke ontwikkelingen langs de Zeeuwse kusten en oevers hun informatie blootgeven. Sinds kort worden met de hulp van amateur-archeologen de resten van Oud-Rilland en zijn omgeving in kaart gebracht. Door de sterke erosie vanuit de nabije vaargeul wordt de omvang en kwaliteit van het bodemarchief steeds verder aangetast.

Naast het door de SCEZ uit te voeren onderzoek wordt er in de provincie door diverse archeologische adviesbureaus en bedrijven onderzoek uitgevoerd op locaties waar verdrinken dorpen gelegen zijn en vermoed worden. Een dergelijk onderzoek, waarbij slechts sporen uit de periferie zijn aangetroffen, is vorig jaar uitgevoerd op de locatie van de vermoedelijke resten van Sint Katharijnekerke op Zuid-Beveland. Recentelijk zijn in een archeologisch vooronderzoek opnieuw resten van het West-Zeeuws-Vlaamse Koudekerke aangetroffen. De bij deze en andere onderzoeken verworven gegevens zullen vanzelfsprekend toegevoegd worden aan de database.

Sinte Philipslandt

De geschiedenis van de vroegste inpoldering en bewoning, die samenhangt met het onderwerp van dit onderzoek, is vanuit de weinig historische bronnen in het kort beschreven door H. Uil in 1987 en J.P.B. Zuurdeeg in 1998.⁹ De schorren van de polder Sinte Philipslandt zijn in 1487 bedijkt op initiatief van Anna van Bourgondië, toen gehuwd met haar tweede echtgenoot Adolf van Kleef. De polder had een omvang van ca. 520 ha.¹⁰ Bij de uitvoering waren ook drie mannen uit Zierikzee betrokken: Anthonis Block, Adriaen Eeuwoutsen en Pieter Gillesen. Iedere deelnemer kreeg een kwart van het ingepolderde schorrengebied. Anna bepaalde, naast de naam van de polder¹¹, de instelling van een polderbestuur en een rechtbank die het bestuur binnen de dijken op zich zou nemen. Voor het dorp werd een gebied van zes gemeten land (2.34 ha) aangewezen, aan de zuidzijde van het nieuw ontstane eiland, waarin ook het kerkhof was gelegen met de Sint Philipskerk. Uit de eigentijdse bronnen is de naam van het dorp echter niet bekend. Vermoedelijk heette ook het dorp Sinte Philipslandt¹², niet zoals later in de literatuur ook wel vermeld Sint Philipskerk of Sinte Philipskerke.¹³

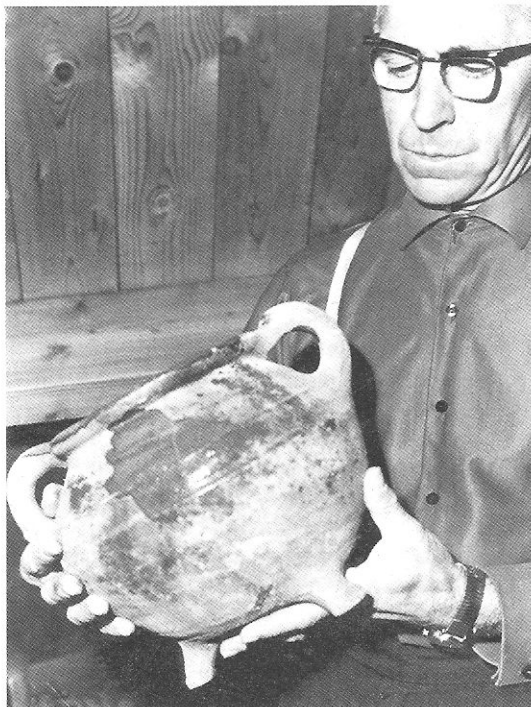
Al vrij snel werden de dijken van de nieuwe polder op de proef gesteld door de kracht van het water. Nadat in 1502 al een inlaagdijk was aangelegd, overstroomde de polder voor de eerste maal in 1511. In 1530 bezweken de dijken voor een tweede maal op 'St. Felix quade saterdach', 5 november. Bij het herstel hierna werd aan de noordwestzijde een zesde deel van de polder buitengedijkt, maar het was slechts voor korte tijd. Na de stormvloed van 2 november 1532 stond de polder opnieuw onder water en het hele eiland inclusief het dorp werd door zijn bewoners verlaten. De periode van bewoning had slechts 45 jaar geduurd! Ruim honderd jaar lang bleef het als een onbedijkt schorreneiland liggen, tot het in 1645 opnieuw bedijkt werd. Een nieuw dorp werd op de plaats van het huidige dorp aangelegd in de zuidoosthoek van het eiland, maar niet op dezelfde locatie als het oude dorp.

Naar de ligging van het verdrinken dorp Sinte Philipslandt is in het begin van de vorige eeuw onderzoek gedaan door archivaris A. Hollestelle (1832–1922). In een onvoltooid manuscript vermeldt hij enkel 'vage overblijfselen van het verongelukte dorp' aangetroffen te hebben. Naar zijn mening lag het dorp 'aan de westzijde

van het eiland in de nabijheid van de tegenwoordige Stelhoeve', in de huidige Oude Polder van Sint-Philipsland.¹⁴ Deze Stelhoeve is zichtbaar op de topografische kaart van 1912, gelegen aan de westkant van de Oude Polder, ten noorden van de kreek de Luister.¹⁵ Vrijwel zeker is de interpretatie van de ligging van het verdronken dorp door Hollestelle onjuist, alleen al omdat de ligging niet strookt met de in de historische bronnen vermelde zuidzijde van het eiland.

Archeologische gegevens van Sinte Philipslandt

Juist vanwege de hele korte en goed begrensde bewoningsduur zou onderzoek van dit verdronken dorp, indien daarvan nog resten bewaard zijn, bijzonder interessant zijn. Zo zou die periode van bewoning idealiter stratigrafisch gezien nog goed onderverdeeld kunnen worden, door de afgezette lagen uit de diverse overstromingsperiodes. Wanneer een dergelijke stratigrafie aanwezig is kunnen sporen en vondsten van een zeer nauwkeurige datering voorzien worden. De meeste laatmiddeleeuwse nederzettingen en dorpen daarentegen kennen een veel langere bewoningsperiode, wat met zich meebrengt dat de archeologische sporen vaak in een wirwar over en door elkaar liggen, en goed onderscheid daarin moeilijk is te maken.

Tot voor kort waren er van Sinte Philipslandt slechts summere archeologische gegevens bekend. Het betreft twee vondstmeldingen, die ten tijde van de meldingen niet nader onderzocht zijn. Deze zijn beide opgenomen in het Zeeuws Archeologisch Archief onder dezelfde objectcode en in de nationale archeologische database ARCHIS onder twee aparte waarnemingsnummers. De eerste melding is gebaseerd op een krantenbericht in de *PZC* van 5 november 1966, waarin aandacht besteed wordt aan de vondsten van de amateur-archeoloog Jacob Reijngoudt uit Sint-Philipsland, gedaan in het slik bij de Mosseldam, ten westen van het huidige dorp (fig. 1). In dat bericht vertelt dhr. Reijngoudt dat er op die locatie in de jaren 20 van de vorige eeuw nog resten van huizen en welputten zichtbaar waren van het oude Sinte Philipslandt, resten die echter in 1966 al verdwenen zijn.¹⁶ De collectie van o.a. dozen vol scherven, bakstenen en ijsselsteentjes, die hij in de loop der jaren had verzameld, is na de ramp van 1953 echter weggegooid bij de grote schoonmaak. De meeste aandacht in het artikel is gericht op een recentere vondst van een aantal 'complete' potten die op een klein oppervlak bij elkaar gevonden zijn, in wat door dhr. Reijngoudt een 'zomerkelder' genoemd wordt.

Figuur 1.

Amateur-archeoloog Jacob Reijngoudt met een van de gevonden potten in 1966.

De tweede vondstmelding behelst de vondst van skeletresten in 1978, tijdens de uitvoering van de dijkverzwaring. Deze vondst werd gemeld door twee medewerkers van Rijkswaterstaat, dhr. F. den Braber uit Sint-Philipsland en zijn neef J. Quist uit Middelburg. Mogelijk zijn de resten afkomstig van het kerkhof van het oude Sinte Philipslandt.

Omdat, zoals eerder gezegd geen nader onderzoek was uitgevoerd na de vondstmeldingen, was het noodzakelijk om dit, voorzover mogelijk, alsnog te doen. Voor verder onderzoek naar dit verdronken dorp is dan ook het plan opgevat, om in een samenwerking tussen de SCEZ en de Heemkundekring Philippuslandt, binnen het kader van het project Verdronken Dorpen, nieuwe en aanvullende gegevens aan het licht te brengen. De resultaten van dit archeologisch en beperkt historisch onderzoek zullen hierna

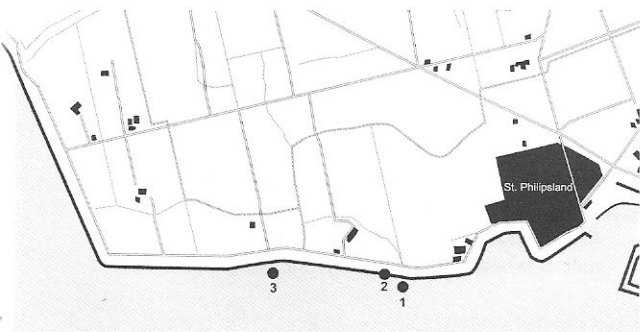
worden uiteengezet, waarna enkele voorzichtige conclusies en nieuwe vragen geopperd zullen worden.

De vondsten opnieuw beschouwd

Met medewerking van dhr. J. Kempeneers werd achterhaald waar de Fliplandse vondsten van de collectie Reijngoudt zich nu bevinden. Deze vondsten zijn nu deels in het bezit van Reijngoudts dochter, mevr. J.E. Verwijs-Reijngoudt, en van Reijngoudts kleinzoon, dhr. A. Moerland. Ook werd duidelijk dat Reijngoudt de vondsten had gedaan samen met een kompaan, namelijk de al eerder genoemde F. den Braber, en dat ook deze nog vondsten in zijn bezit had. Bovendien bleek de Heemkundekring in het bezit gekomen te zijn van een geschonken vondst van een andere locatie, gedaan door dhr. L.J. van der Gouwe, ook uit Sint-Philipsland. Gesprekken met alle betrokkenen, een schriftelijk verslag van zijn herinneringen aan de opgraving van de potten van de hand van Den Braber, en een inventarisatie van het archeologische materiaal brachten vele nieuwe gegevens aan het licht.

Figuur 2.

Kaart van Sint-Philipsland met de vindplaatsen van resten uit de periode van de eerste inpoldering. 1 Mosseldam; 2 Abraham Wisseweg; 3 Mosselkreek.

Vindplaats St.-Philipsland – Mosseldam

De ligging van deze vindplaats kon in het gesprek met een van de ontdekkers nader gelokaliseerd worden (fig. 2, 1). De locatie bevindt zich ten zuidwesten van het huidige Sint-Philipsland, vlak ten westen van de Mosseldam. Sinds de afsluiting van de Oosterschelde

is de plaats niet meer bereikbaar vanwege de waterstand. De locatie is, gezien de huidige diepte van het water (5 tot 10 meter), met zekerheid geheel weggespoeld.

De vindplaats Mosseldam met de complete potten was met behulp van een prikstok ('voelijzer'), al twaalf jaar eerder dan het krantenartikel, ontdekt tussen Kerstmis en Oudjaar van 1954. Bij zeer laag water en een straffe oostenwind was langs de laagwaterlijn een soort laantje, met aan weerszijden een rij overblijfsels van bomen, zichtbaar geworden. In de omgeving ervan stuitte men met de prikstok op iets hards en werd vervolgens met de schop het graafwerk uitgevoerd. De vondsten zijn op drie opeenvolgende dagen geborgen, omdat telkens vrij snel de vloed te hoog werd om verder te graven. De plek werd gemarkeerd zodat men deze de volgende dagen makkelijker terugvond. De vondsten werden gedaan in de nabijheid van een pad, dat verhard was met as en mosselschelpen. Ze waren bedekt met een laag van ca. 25 cm klei en een laag van 20-25 cm organisch materiaal, door de vindsters als 'stro' bestempeld. Dit laatste wees volgens Reijngoudt op de functie van provisiekelder of 'zomerkelder'.

De onderzochte plek had een omvang van ca. 1,5 x 2,5 m. Een begrenzing in de vorm van een randstructuur van hout of baksteen werd niet aangetroffen, evenmin als sporen van een vloer. Wel bevond zich beneden het vondstmateriaal een laag mosselschelpen, maar het is niet duidelijk of deze als vloerbedekking heeft gediend. In feite is ook niet vastgesteld of de onderzijde van de kuil al dan niet is bereikt, zodat we ook niet weten of deze wel een bodembedekking had. Onder het stro lagen de potten schots en scheef door elkaar. Ook werden 'nogal wat' scherven aangetroffen, maar deze zijn niet verzameld: er bevindt zich slechts één scherf onder het nog bewaarde aardewerk. Tussen het aardewerk zijn veel organische resten aangetroffen, zoals kersenspitten, botten (lange beenderen, wervels, ribben, schedel van een hond[?]), mosselschelpen en eierschalen. In een van de potten bevonden zich eierschalen. Deze waren groen van kleur, zodat men concludeerde dat het eieren waren geweest van een 'tamme eend'. Van deze organische resten is niets verzameld of bewaard gebleven, alleen aardewerk is meegenomen. Later is men nog diverse malen op de vindplaats teruggekeerd, maar er werd niets meer gevonden.

Het aardewerk

Het geborgen vondstmateriaal bestond uitsluitend uit aardewerk. Een deel daarvan is echter niet meer aanwezig. In totaal zijn van de vindplaats Mosseldam achttien, voornamelijk complete of bijna complete, exemplaren meegenomen. Daarvan zijn er nu nog tien bewaard gebleven en een bodemfragment van een elfde. Den Braber heeft vijf stuks aardewerk verkocht in Middelburg: vier daarvan waren blijkens zijn informatie grote grappen (kookpotten) van rood aardewerk. Het vijfde was volgens zijn beschrijving van grijs geglazuurd aardewerk, circa 10 centimeter hoog en had aan weerszijden aangeknepen dichte oortjes. Vermoedelijk betreft het een steengoed spinkruikje. Hierin bevonden zich naar de herinnering van Den Braber zaadjes; zijn idee was dan ook dat het om een kruidenpotje ging.¹⁷

In de collectie Reijngoudt ontbreken een grote grape en een pispot. De laatste is geruild, van de eerste is niet bekend hoe deze verdwenen is, maar beide voorwerpen zijn nog zichtbaar op een foto in het *Brabants Nieuwsblad* van 24 november 1966.

Figuur 3.
Overzicht van het bewaarde aardewerk van de vindplaats Mosseldam. Foto SCEZ.

Op één stuk na zijn alle voorwerpen van roodbakend aardewerk, dat spaarzaam van loodglazuur is voorzien (fig. 3). De uitzondering wordt gevormd door een grijze steengoed kan, die geproduceerd kan zijn in Aken of Raeren (cat. nr. 1). Van deze kan ontbreekt de rand. Het merendeel van het roodbakende gewone gebruiksaardewerk bestaat uit kookpotten op pootjes (grappen, cat. nrs. 4–8). Van de overige objecten is er van elke vorm maar één exemplaar aanwezig: een bakpan (cat. nr. 2), een bord (cat. nr. 3), een kan (cat. nr. 9) en

een olielamp (cat. nr. 10). Een bodemfragment is mogelijk afkomstig van een pispot. Mogelijk is een deel van het roodbakende aardewerk geproduceerd in het nabijgelegen pottenbakkerscentrum Bergen op Zoom.

Op basis van de vormkenmerken kan het complex gedateerd worden in het laatste kwart van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw, ca. 1475–1510. Een vergelijkbare steengoed kan is aangetroffen in de brandlaag van het begijnhof te Schiedam, dat in 1494 of kort daarvoor door brand is verwoest.¹⁸ Ook het roodbakende aardewerk van het Fliplandse complex komt overeen met de Schiedamse vondsten. Een aantal grappen uit onze context zijn goed vergelijkbaar met vondsten uit de beerput van het huis 'In den Struys' te Veere. Dit complex wordt gedateerd tussen 1425 en 1500.¹⁹ Het onderzoek van ons aardewerk toont dus aan dat al het materiaal gedateerd kan worden in de eerste bewoningsperiode van het eiland van 1487 tot 1532, zelfs meer nauwkeurig in de eerste helft daarvan.

Afvalkuil

De functies van het aardewerk in ogenschouw genomen is het grootste deel te rangschikken onder het keukengerei: de bakpan en grappen vertonen meestal de duidelijke gebruikssporen van contact met vuur. Het bord en de kannen behoren tot het tafelgerei, de pispot diende voor de persoonlijke hygiëne en de olielamp natuurlijk voor verlichting. Opmerkelijk is dat een variatie aan functies is vertegenwoordigd, waarvan een deel niet te verwachten is in een provisiekelder.

Bovendien blijkt een groot deel van de 'complete' potten niet compleet te zijn, maar zodanig gebroken of beschadigd dat het voor zijn functie niet meer bruikbaar was. De olielamp is zelfs met een beschadiging nog langer in gebruik

gebleven: brandsporen op de breuk van de bovenste lekschaal maken duidelijk dat de onderste schaal in gebruik bleef. De lamp werd pas weggegooid nadat ook de onderste schaal was beschadigd en zo geheel onbruikbaar werd.

Op grond van deze gegevens van het aardewerk kan aangenomen worden dat de voorwerpen weggegooid zijn omdat ze niet meer bruikbaar waren. Alle andere waargenomen resten in de vondstcontext kunnen ook niet anders geïnterpreteerd worden dan als afval. Daarom kan vrijwel zeker geconcludeerd worden dat het door de vindsters aangetroffen spoor niet een provisiekelder is geweest, maar dat het de resten van een afvalkuil, een beerkuil of beerput betreft.

Vindplaats St.-Philipsland – Abraham Wisseweg

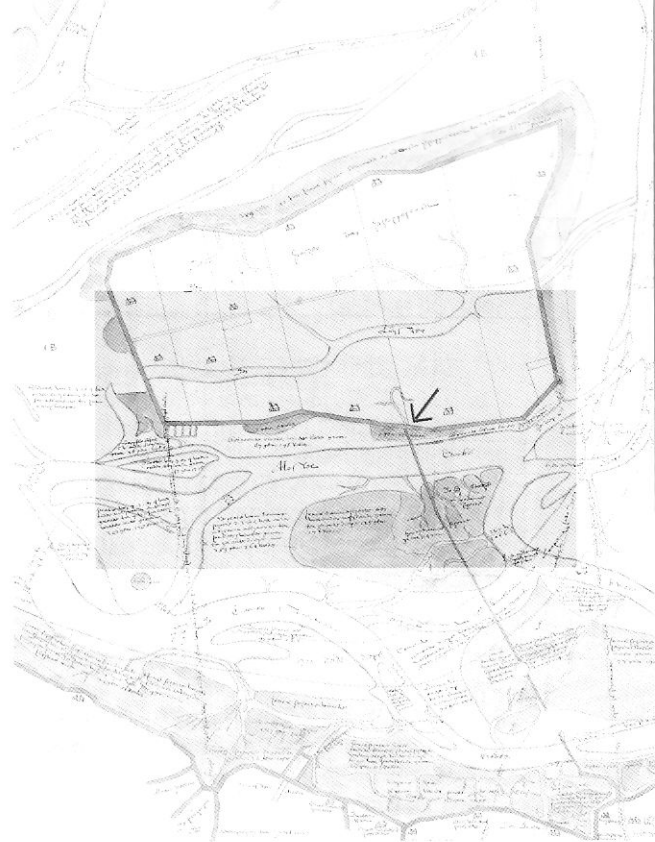
Ook hier kon de ligging van de vindplaats nauwkeuriger vastgesteld worden (fig. 2, 2). Op een afstand van ca. 110 meter van de vindplaats Mosseldam werden bij de uitvoering van de dijkverzwaring in 1978 door F. den Braber en J. Quist skeletresten in de vorm van pijpbeenderen en schedels waargenomen. Enkele schedels die door de jeugd op staken waren geplaatst zijn door Den Braber aan de toenmalige wethouder Kosten overgedragen. Daarnaast heeft hij ook nog planken van kisten gezien, een tot nu nog niet bekend gegeven. De resten waren te zien over een grote lengte, naar schatting van Den Braber ca. 100 meter. De aangetroffen resten zijn door de aannemer direct onder het nieuwe dijklidder verwerkt, omdat men de werkzaamheden niet wilde stilleggen voor nader onderzoek. De waarneming van Den Braber en Quist wordt ook bevestigd door dhr. L.J. van der Gouwe. Hij heeft nog een foto gemaakt van een van de schedels (fig. 4). Afgezien van deze foto is van de resten, voorzover bekend, niets meer bewaard gebleven.

Kerkhof

Vrijwel zeker hebben we hier te maken met de resten van het kerkhof van het oude Sinte Philipslandt. In een bestek voor de aanleg van een nieuwe dam of tragel over de Mosselkreek en het Rammegors naar Tholen, gedateerd 11 april 1663, wordt de ligging van het oude kerkhof beschreven.²⁰ Vermeld wordt dat de

Figuur 4.

Schedel van de vindplaats Abraham Wisseweg.
Foto L.J. van der Gouwe.

Figuur 5.

Kaart van het opnieuw bedijkte eiland Sint Philipsland uit 1668. De ligging van het oude kerkhof is aangegeven; de pijl wijst naar de plaats waar de nieuwe dam aansluit op de zeedijk. Zeeuws Archief, kZGW, Zel. III. 1, 1537.

'nieuwen dam ende tragel' aangelegd dient te worden 'beginnende van den zeedijck van den dijckagie van Philipslandt ende aan den zuijt zuijt west zijde van voorzeiden dijk omtrent de plaetse van het oude kerckhof'. In 1663, achttien jaar na de herbedijking van de slikken en schorren van de voormalige polder, was de ligging van het meer dan een eeuw verdronken kerkhof dus nog of weer bekend. De aansluiting van de dam op de zeedijk is te zien op een oude kaart van vijf jaar na dato van het bestek (fig. 5). Wanneer we deze kaart leggen over het verloop van de huidige zeedijk blijkt de ligging van de vindplaats en de locatie op de oude kaart vrij goed overeen te komen. Hiermee beschikken we over de belangrijkste indicatie voor de ligging van het oude dorp.

De omvang van de resten, volgens Den Braber ca. 100 meter, hoeft niet te verbazen. De diameter van het kerkhof van het verdronken Valkenisse is meer dan 80 meter. Van Nieuwlande, dat door

dezelfde stormvloed verlaten wordt als Sinte Philipslandt, waarschijnlijk meer dan 100 meter. Bovendien zullen door de niet-archeologische werkzaamheden bij de dijkverzwaring resten van de begraafplaats waarschijnlijk zodanig zijn verplaatst, dat ze over een grotere ruimte verspreid raakten.

Vindplaats St.-Philipsland – Mosselkreek

In of rond het jaar 1969, nog voor de afsluiting van de Oosterschelde, is ook buitendijks verder naar het westen door L.J. van der Gouwe een complete grape van rood aardewerk ontdekt. De vindplaats bevindt zich zuidelijk van het verlengde van de dreef van de boerderij 'De Zwarte Schouw', die tussen de Oude Weg en de Abraham Wissesweg is gesitueerd (fig. 2, 3). De grape bevond zich zonder verdere context in het slik bij de laagwaterlijn, op een afstand van ca. 150 meter van de dijk en is gevonden bij extreem laag water en een afluende oostenwind. Andere sporen zijn bij deze vondst niet aangetroffen, dan wel niet herkend door de vinder. In de directe omgeving waren nog wel de duidelijke sporen van verdrinken cultuurlandschap zichtbaar in de vorm van overgebleven boomstronken op de slik. Van der Gouwe heeft dit verdrinken land toen ook op foto vastgelegd (fig. 6). Sporen van parcellering in het cultuurland, zoals bijvoorbeeld bij het verdrinken Valkenisse, zijn niet geconstateerd.

De grape (cat. nr. 11) is van hetzelfde type als vier graven van de vindplaats Mosseldam, zij het dat dit exemplaar één oor heeft. Qua datering is ook deze vondst dus te plaatsen in de periode van de eerste inpoldering door Anna van

Bourgondië. De grape is door de vinder geschonken aan de Heemkundekring Philippuslandt.

Vooralsnog wordt er van uitgegaan dat het een losse vondst betreft, die duidt op mogelijke bewoning in de directe omgeving. Vrijwel zeker zal het hier dan gaan om bewoning in de vorm van een alleenstaande (ontginnings)boerderij in de polder.

Conclusies en nieuwe vragen

Ondanks de beperkt voorhanden zijnde informatie zijn er voldoende aanwijzingen voor de vaststelling van de plaats van het voormalige dorp, dat bij de eerste inpoldering behoorde en kunnen zelfs verdergaande conclusies getrokken worden.

De skeletresten en de vermoedelijke delen van kisten kunnen nauwelijks anders geïnterpreteerd worden dan restanten van begravingen op het kerkhof van het oude Sinte Philipslandt. Gezien de historisch bekende locatie zijn deze resten in 1978 op hun oorspronkelijke positie waargenomen. Met de ligging van het oude kerkhof hebben we ook de aanwijzing voor de ligging van de aan de heilige Philippus gewijde kerk in de directe omgeving. Pas in de negentiende eeuw werden begraafplaatsen immers buiten het dorp aangelegd: ook in het in 1645 nieuw aangelegde Sint Philippuslandt bevindt zich rondom de kerk een kerkhof.²¹ Op grond van deze gegevens weten we dus nu de ligging van het hart van het verdwenen dorp.

De door Reijngoudt vermelde concentratie van funderingen en welputten, de vele bakstenen, de grote hoeveelheden scherven en het in 1954 nog gevonden schelpenpad en de afvalkuil direct ten westen van de Mosseldam zijn eveneens aanwijzingen dat we ook daar met resten van het verdrinken dorp te maken hebben. Wanneer we de datering van het aardewerk uit de afvalkuil in ogenschouw nemen dan bestaat de mogelijkheid dat de afvalkuil al bij de overstroming van 1511 niet meer in gebruik was of zelfs bij de overstroming buiten gebruik is geraakt. In dat laatste geval zou de dikke laag 'stro' bovenop het afval verklaard kunnen worden als de overblijfselen van drijvend organisch materiaal dat bij de vloed is opgestuwd en na de droogmaking is gedeponneerd.

Figuur 6.

Verdrinken cultuurlandschap met boomstronken langs de Mosselkreek. Foto L.J. van der Gouwe.

Ringdorp

Uitgaande van de veronderstelling dat beide vindplaatsen tot dezelfde nederzetting hebben behoord, is de grote afstand van 110 meter of zelfs meer tussen de beide vindplaatsen opmerkelijk. Naar mijn mening kan dit echter een indicatie geven voor de plattegrondsvorm van het verdwenen dorp. Niet aannemelijk is dat het dorp de vorm had van een kerkringdorp, zoals bij vele nog bestaande en de meeste verdronken dorpen het geval is, omdat deze dorpen op een organische wijze zijn gegroeid rondom kerk en kerkhof vanaf de tiende of de elfde eeuw.²² Het ligt veel meer voor de hand dat het oude Sinte Philipslandt, dat na 1487 wordt aangelegd, de vorm heeft gekregen van een in die periode al gebruikelijke dorpsaanleg, namelijk die van een voorstraatdorp, waarbij de enige straat, de Voorstraat, loodrecht op de polderdijk wordt aangelegd.²³ Het is zelfs erg aannemelijk dat het dorp volgens hetzelfde plan is aangelegd als het slechts enkele jaren oudere St.-Annaland op Tholen, als een variant van het voorstraatdorp, namelijk met de plattegrond van een ringstraatdorp.²⁴ Ook hier vond immers de bedijking van het gebied plaats onder auspiciën van dezelfde Anna van Bourgondië, wier schutshelige St. Anna ook nog in de naam van het dorp werd weergegeven. Met een dergelijke dorpsvorm is een grote afstand tussen de bewoning aan de dijk en de kerk met kerkhof aan het andere einde van de voorstraat goed te verklaren.

Haven

Vermoedelijk zal Sinte Philipslandt, net als St.-Annaland, ook een haven hebben gehad, hoewel daarover nog niets in de bronnen is aangetroffen. Indirect lijkt daarvoor echter wel een aanwijzing te vinden te zijn op oude kaarten. Zowel een kaart uit 1648 van de hand van Jeremias Bastingius²⁵ als de afgebeelde kaart uit 1668 en een kaart uit 1682²⁶ tonen direct bij de locatie van het oude kerkhof een kleine kreek. Op de kaarten uit 1648 en 1682 loopt deze kreek nog door het buitendijkse slik of schor naar het zuiden, naar de Mosselkreek, langs de dan grotendeels buitengedijkte resten van het oude dorp. Deze kreek zou de aanwijzing kunnen zijn voor het bestaan van een haven. Het is zeer wel mogelijk dat bij de opeenvolgende vloed en overstroming heeft plaatsgevonden via de haven, die meestal de zwakste schakel vormde in de zee-wering. Dat is ook nog gebleken bij de jongste

ramp in 1953 in onder andere Goedereede, Kortgene, Stavenisse, Vlissingen en Zierikzee.²⁷ Het is niet ondenkbaar dat de afgebeelde kreek is ontstaan als inbraakgeul op de plaats van de haven van Sinte Philipslandt.

Verder onderzoek

Uit bovenstaande moge blijken dat van de archeologische resten van het verdronken Sinte Philipslandt niet veel meer bewaard zal zijn gebleven. Er zullen zich zeker nog resten bevinden op de vindplaats Abraham Wisseweg, onder het dijklichaam. Gezien de waarneming is het niet aannemelijk dat veel resten ongeschonden de waterstaatswerkzaamheden van 1978 hebben doorstaan. Opmerkelijk is wel dat tijdens de werkzaamheden geen funderingen zijn aangetroffen. Dit zou kunnen inhouden dat resten van de kerk niet zijn aangesneden en in de omgeving nog intact aanwezig zijn, hetzij binnen-, hetzij buitendijks. Het lijkt dan ook nog de moeite waard om daar, om te beginnen door middel van gerichte boringen, nog onderzoek naar te doen.

Ook het bronnenonderzoek is nog niet geheel voltooid. Het is zeker de moeite waard om al het bekende archiefmateriaal in het Zeeuws Archief over de eerste inpoldering van het eiland nog eens te doorvorsen om mogelijk meer informatie te verkrijgen over het dorp. De aandacht zou daarbij vooral kunnen uitgaan naar stukken betreffende Anna van Bourgondië. Daarnaast zou onderzoek in het archief van Oudmunster te Utrecht nog nieuwe gegevens aan het licht kunnen brengen over het kortst bewoonde verdronken dorp in Zeeland.

Catalogus aardewerk Sinte Philipslandt

De beschrijving van de vondsten van Sint-Philipslandt is uitgevoerd volgens het Deventer-systeem. Dit systeem is in Nederland de vrijwel algemeen aanvaarde wijze voor de eenduidige beschrijving en afbeelding van laat- en post-middeleeuwse archeologische vondsten. Het systeem wordt zowel gebruikt in wetenschappelijke publicaties als in populaire publicaties voor een breder publiek. Groot voordeel van het gebruik van dit systeem is dat vondstcomplexen en vondstcontexten uit geheel Nederland goed en betrekkelijk snel met elkaar te vergelijken zijn. Hierdoor kunnen onder andere lokale en regionale verschillen en tijdgebonden trends gesignaleerd worden.

In het systeem worden op een gestandaardiseerde wijze van elk object negen verschillende soorten kenmerken of informatie vastgelegd. Door de publicatie van vele vondstcomplexen is inmiddels een groot aantal vormen in een gecodeerde typologie beschreven.

De toelichting van elk voorwerp is als volgt samengesteld:

- 1a. inventarisnummer
- 1b. vondstcomplex (historische datering)
2. code van het type
3. datering van het voorwerp
- 4a. maten
- 4b. beschrijving
- 5a. baksel
- 5b. oppervlaktebehandeling
- 5c. beschrijving van de decoratie
- 5d. gebruikssporen
- 6a. bodem
- 6b. oor/steel
- 6c. diversen
7. functie/naam
8. productiecentrum
9. literatuur

Voor het inventarisnummer is hier een verwijzing gebruikt naar de verschillende collecties waarin de voorwerpen zich nu bevinden. Voor de datering is de zekere datering aangehouden op de bekende historische gronden.

De code van het type is opgebouwd uit de eerste letter van het baksel, de eerste drie letters van de functie/naam en een typenummer volgens het systeem. In de Philipslandse vondsten zijn slechts twee bakfels aanwezig: s2 en r, respectievelijk steengoed met oppervlaktebehandeling (glazuur) en rood (oxiderend gebakken) aardewerk. Het typenummer wordt soms nader gepreciseerd met een toegevoegde letter. Bij de graven betekenen a en b respectievelijk met één of twee oren.

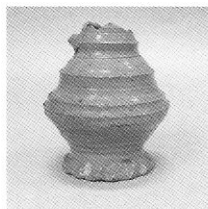
Van de maten wordt in centimeters eerst de maximumdiameter gegeven (zonder oren of steel), gevolgd door de maximumhoogte (zonder uitsteeksels op de rand) en de maximumdiameter van de voet.

De schaal van de tekeningen en afbeeldingen van de objecten is gebruikelijk, ook in het Deventer-systeem, 1:4. Echter, om reden van het formaat van *Zeeland* en het te grote ruimtebeslag bij het volgen van de standaard, wordt hiervan in deze catalogus afgeweken. De voorwerpen zijn hier alle in tekening en foto afgebeeld op schaal 1:8, de helft van het gebruikelijke formaat.

Sint-Philipsland - Mosseldam

Cat. nr. 1

- 1a. Coll. Reijngoudt-Verwijs 1
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. s2-kan-24
3. 1475-1500
- 4a. 13,2/-/10,2
- 4b. bolle kan met buik door knikken in zones verdeeld, schouder vloeiend overgaand in hals met kraagrand, op standing
- 5a. steengoed met glazuur
- 5b. zoutglazuur
- 5c. rib op hals en schouder
- 6a. standing, geknepen
- 6b. een lintoor, verticaal, afgebroken
7. kan
8. Aken of Raeren

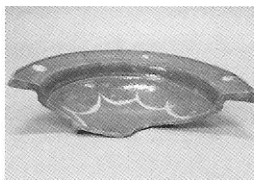
Cat. nr. 2

- 1a. Coll. Den Braber 1
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-bak-24
3. 1475-1550
- 4a. 19,0/3,5/16,0
- 4b. bakpan met zijwand en zeer hoge kraagrand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, inwendig
- 5d. roetaanslag buitenzijde
- 6a. bol
- 6b. steel, toegevouwen
- 6c. schenklip 90°
7. bakpan

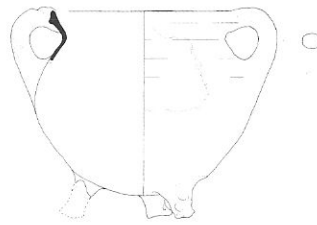
Cat. nr. 3

- 1a. Coll. Den Braber 2
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-bor-6
3. 1500-1550
- 4a. 26,0/6,2/16,0
- 4b. bord met holle spiegel en platte vlag met van buiten aangedrukte rand, op lobvoeten
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, inwendig, slib
- 5c. slibsikkels op spiegel, slibstippen op vlag
- 6a. drie standlobben
7. bord

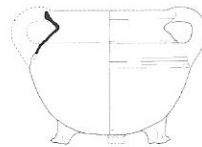
Cat. nr. 4

- 1a. Coll. Moerland 1
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-gra-73b
3. 1475-1500
- 4a. 23,0/22,0/13,5
- 4b. bolle grape met ribbels op de schouder, uitstaande hals en kleine driehoekige kraagrand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5d. geheel beroet tot aan de rand; poot gedeeltelijk afgebroken
- 6a. driepoot
- 6b. twee worstoren, verticaal
7. grape
9. Goldschmitz et. al. 1996, cat. nr. 27

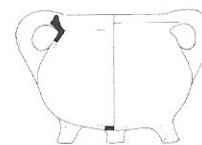
Cat. nr. 5

- 1a. Coll. Moerland 2
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-gra-73b
3. 1475-1500
- 4a. 17,2/14,2/10,0
- 4b. bolle grape met ribbels op de schouder, uitstaande hals en kleine driehoekige kraagrand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5c. twee ribben
- 5d. geheel beroet tot aan de rand; poot gedeeltelijk afgebroken
- 6a. driepoot
- 6b. twee worstoren, verticaal
- 6c. dekselgeul
7. grape
9. Goldschmitz et. al. 1996, cat. nr. 27

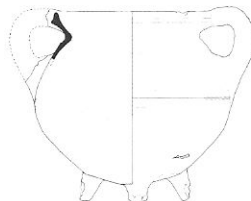
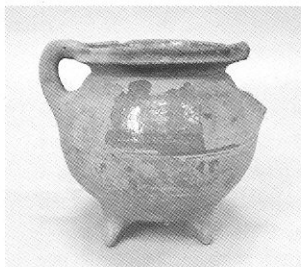
Cat. nr. 6

- 1a. Coll. Reijngoudt-Verwijs 2
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-gra-73b
3. 1475-1500
- 4a. 16,6/13,6/10,6
- 4b. bolle grape met ribbels op de schouder, uitstaande hals en kleine driehoekige kraagrand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5d. geheel beroet tot aan de rand; gat van prikstok; geboord gat in de bodem, waarschijnlijk recent
- 6a. driepoot
- 6b. twee worstoren, verticaal
- 6c. dekselgeul
7. grape
9. Goldschmitz et. al. 1996, cat. nr. 27

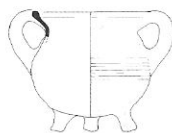
Cat. nr. 7

- 1a. Coll. Reijngoudt-Verwijs 3
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-gra-73b
3. 1475-1500
- 4a. 20,6/20,1/11,0
- 4b. bolle grape met ribbels op de schouder, uitstaande hals en kleine driehoekige kraagrand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5c. één draairil
- 5d. een poot gedeeltelijk afgebroken
- 6a. driepoot
- 6b. twee worstoren, verticaal; een afgebroken
- 6c. dekselgeul
7. grape
9. Goldschmitz et. al. 1996, cat. nr. 27

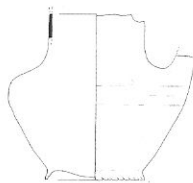
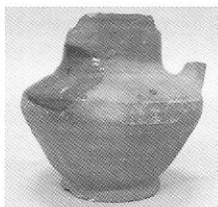
Cat. nr. 8

- 1a. Coll. Den Braber 3
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-gra-103b
3. 1475-1500
- 4a. 12,7/12,8/7,5
- 4b. grape met afgeronde buikknik, uitstaande hals en afgeronde verdikte rand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5c. drie draairillen
- 5d. geheel beroet tot aan de rand
- 6a. driepoot
- 6b. twee worstoren, verticaal
- 6c. dekselgeul
7. grape
9. Bartels 1999, cat. nr. 523

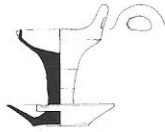
Cat. nr. 9

- 1a. Coll. Reijngoudt-Verwijs 4
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-kan-
3. 1475-1550
4. 18,4/-/10,4
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 6a. standing (met kleine kneepjes aangeknepen)
- 6b. een worstoor, verticaal
7. kan

Cat. nr. 10

- 1a. Coll. Moerland 3
- 1b. afvalkuil (1487-1532)
2. r-oli-2
3. 1475-1525
- 4a. 8,6 (bovenste schaal)/11,0 (onderste schaal)/10,2/6,0
- 4b. olielamp met twee schalen en stam, een worstoor, lekschaal afgeplat, geknikte rand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5d. roetsporen op stam en breuken lekschaal boven
- 6a. standvlak
- 6b. ophangoor, verticaal
- 6c. lontlegger bovenzijde 180°; lontlegger onderzijde 100°; rand van onderste schaal ontbreekt grotendeels
7. olielamp

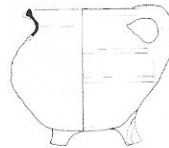

Sint-Philipsland – Mosselkreek 1969

Roodbakkend aardewerk

Cat. nr. 11

- 1a. Coll. Heemkundekring St. Philippuslandt
2. r-gra-73a
3. 1475-1500
- 4a. 15,0/14,4/8,5
- 4b. bolle grape met ribbels op de schouder, uitstaande hals en kleine driehoekige kraagrand
- 5a. roodbakkend
- 5b. loodglazuur, spaarzaam
- 5c. twee draairillen
- 5d. geheel beroet tot aan de rand; gebarsten; een poot gedeeltelijk afgebroken; een poot beschadigd
- 6a. driepoot
- 6b. een worstoor, verticaal
- 6c. schenklip
7. grape

Literatuur

- Bartels, M. *Steden in Scherven. 2. Catalogus. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250–1900)/Cities in Sherds. 2. Catalogue. Finds from cesspits in Deventer, Dordrecht, Nijmegen and Tiel (1250–1900)*, Zwolle/Amersfoort 1999.
- Bruin, M.P. de. *Hoog van de toren. Kerken in Zeeland tot 1900*, Middelburg 1994.
- Consemulder, J., en G.-J. Liek. *Een natuurlijke opwaardering. Beslissingsondersteunend document voor het verbeteren van het schor en slik bij Waarde*, Middelburg 2002 (Rapport RIKZ/2002.055).
- Goldschmitz, L. e.a. 'Catalogus van keramiek en glas'. In: E. Vreenegeoor en J. Kuipers (red.), *Vondsten in Veere. Middeleeuwse voorwerpen uit een beerput van huis 'In den Struys'*, Abcoude/Amersfoort 1996, 60–75.
- Goldschmitz, L. 'Valkenisse, een verdronken dorp in de Westerschelde'. *Westerheem* 50 (2001) 277–85.
- Groeneweg, G. 'Het "spinpotje" uit Hoeven: tijd voor een nieuwe visie'. *Westerheem* 48 (1999) 121–130.
- Grijpink, P.M. *Register op de parochieën, altaren, vicarieën en de bedienaers zooals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom*, I (Quattuor Officia Flandriae, Wallacria, Scaldia, Zuidbevelandia), Amsterdam 1914.
- Hoek, C. 'Schiedam, een historisch–archeologisch onderzoek'. *Holland* 7 (1975) 513–560.
- Klerk, A.P. de. 'Dorpen in soorten'. In: K. Bos, J. van Damme en A. de Klerk (red.), *Dorpen in Zeeland*, Middelburg 1991, 69–80.
- Klerk, A.P. de. 'Het kerkhof'. In: K. Bos, J. van Damme en A. de Klerk (red.), *Dorpen in Zeeland*, Middelburg 1991, 104–11.
- Kraker, A.M.J. de. 'De vergeten opgraving naar het verdronken dorp Aendijcke'. *Zeeland* 13/1 (maart 2004) 12–18.
- Kuipers J. (red.). 'Verdronken dorpen in Zeeland'. *Zeeuws Erfgoed* 4 (december 2002), special 3.
- Kuipers, J.J.B., en R.M. van Dierendonck. 'De Zeeuwse verdronken dorpen en hun monument'. In: *Zeelandboek* 21–5, Middelburg 2001, 185–201.
- Kuipers, J.J.B., en R.M. van Dierendonck. 'Monument voor Zeeuwse verdronken dorpen', *Archeologie Magazine* 3 (junijuli 2002) 70–5.
- Nagtglass, F. *Zelandia Illustrata. Verzameling van kaarten, portretten, platen enz., betreffende de oudheid en geschiedenis van Zeeland, toebehoorende aan het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, II, Middelburg 1880.
- Slager, K. *De ramp. Een reconstructie*, Goes 1992.
- Uil, H. *Sint Philipsland: eiland in de Zeeuwse delta 1487–1987*, Sint Philipsland 1987.
- Zuurdeeg, J.P.B. *Zuudwest. Sint-Philipsland. Land van wind en water*, Tholen 1998.

Noten

- 1 Voor hun medewerking aan het onderzoek wil ik de volgende personen bedanken: mevrouw J.E. Verwijs-Reijngoudt en de heren F. den Braber, L.J. van der Gouwe, J. Kempeneers en A. Moerland (allen Sint-Philipsland). Dank ben ik ook verschuldigd aan mevrouw L.C.J. Goldschmitz-Wielinga (AWN/SCEZ) voor het vervaardigen van de tekeningen van de voorwerpen, mevr. D. de Koning-Kastelijn (AWN/SCEZ) voor het aanreiken van enkele gegevens, R. de Nennie (SCEZ) voor de digitale bewerking van de afbeeldingen en P. Bitter (Alkmaar) en S. Ostkamp (Amsterdam) voor hulp en informatie t.b.v. de opname van het aardewerk in het Deventer systeem.
- 2 Voor recente overzichten zie Kuipers en Van Dierendonck 2001, Kuipers en Van Dierendonck 2002 en Kuipers.
- 3 Kuipers en Van Dierendonck 2002, 70; Kuipers, 1.
- 4 Zie noot 2.
- 5 De verzameling van de gegevens en de samenstelling van de kaart is van de hand van L.C.J. Goldschmitz-Wielinga: Kuipers en Van Dierendonck 2001, 186–187; Kuipers, 4–5.
- 6 Kuipers en Van Dierendonck 2001, 199–200. Een recent overzicht van het onderzoek is weergegeven in Goldschmitz 2001.
- 7 Consemulder en Liek.
- 8 Zie De Kraker.
- 9 Uil, 9–11; Zuurdeeg, 3–5.
- 10 Zuurdeeg, 4.
- 11 De naam wordt vermeld in het bedijkingsoctrooi, artikel 8: Zeeuws Archief (ZA), Verzameling Verheije van Citters 65e.
- 12 Vergelijk ook de naam van het iets eerder gestichte dorp Sint-Annaland.
- 13 *Ecclesia S. Philippi*: Grijpink, 'Scaldia', 73. De Bruin, 88; Uil, 133, noot 4; vergelijk Nagtglass, 381.
- 14 Zuurdeeg, 4.
- 15 *Historische Atlas van Zeeland*, 599.
- 16 Ook L.J. van der Gouwe bevestigt funderingen te hebben waargenomen bij de Mosseldam.
- 17 Voor de discussie over de functie van spinkruikjes: Groeneweg.
- 18 Hoek, 538–543, fig. 78–82.
- 19 Goldschmitz e.a.
- 20 ZA, Verzameling Verheije van Citters 65b.
- 21 De Klerk, 'kerkhof', 104–105.
- 22 De Klerk, 'dorpen', 71–72.
- 23 Id., 72–75.
- 24 Id., 75, afbeelding.
- 25 Uil, 16.
- 26 Zuurdeeg, 10.
- 27 Slager.